

vo ovira, ki dodatno oteži in podaljša raziskovalno delo, po drugi strani pa ravno oprtost na vire ponuja potrebno legitimnost raziskovalnemu delu. Prav nujnost dela po virih in spremljanje (borne) strokovne literature, vezane na obravnavano tematiko, je (poleg zapiranja arhivov) kriva zamude, s katero se slovensko zgodovinarstvo spopada s tem obdobjem slovenske zgodovine. Naj se sliši še tako čudno - prva dela z "neprijetno" tematiko (Teharje, Rog...) so kljub nekaterim pomanjkljivostim (mednje sodi denimo nekritičen ponatis celotnega spiska ubitih "civilistov" iz proslule "Totengedenkbuch der Untersteirer") vendarle premaknila stvari. Očitni spodrsaljaji so spodbudili vsaj nekatere zgodovinarje, da z delom po virih osvetlijo to dolgo zamolčano in popačeno plat slovenske zgodovine.

Pričujoče delo ni jurišniški tekst (kakršnih se pogosto nadejajo nekaterniki, ko gromovniško zahtevajo, naj o tem "spregovore zgodovinarji"), protagonisti z "obeh strani" sodne klopi so predstavljeni korektno. Avtorju očitno ni šlo za linč še živečih režiserjev in marionet srhljivega lutkovnega gledališča - razen v enem primeru, ko so bili storilci postavljeni pred sodišče, se je pisec objavljaju imen "likvidatorjev" odrekel. Nedvomno mu bodo to nekateri (zlasti bivši obsojenci in svoji žrtvi) tudi očitali, kljub vsemu pa ima ta poteza svoj simbolični pomen - zgodovinarjevo delo namreč ni križanje, temveč spominjanje in (kolikor je mogoče) nepristranski odnos do teme, ki jo obravnava. Kazen seveda ni izostala - poleg resnično sramotno majhnega deleža formalnih obsodb zaradi (precejkrat "pravno" požegnanega) nasilja nad sočlovekom, je vest, ta najneizprosnejši sodnik naših dejanj, že mnogim, ki so se pregrešili s hudodelstvi (na eni ali drugi strani), za vedno odvzela notranji mir in jim spremenila življenje v zapor brez primere.

Menim, da so podobna dela slovenskemu narodu nujno potrebna, če naj preseže znova potenceirano delitev, ki izvira iz polpretekle zgodovine. Celjskemu zgledu naj z enako sistematičnostjo sledijo Dolenjci, Gorenjci, Prleki, Prekmurci in Primorci; izrišimo že enkrat za vselej ta krvavi mozaik, da podelimo mrtvim mir in živim spravo. Pustimo ljudem, ki imajo znanje in voljo, da delajo v miru in spodimo strankarske jurišnike k (za sodobnost) prelomnejšim odločitvam. Nehajmo z nizkotnim zidanjem političnih karier na kosteh pobitih z ene in druge strani.

Prvi korak je narejen. Pričakujmo jih še mnogo; pokor za to so zgodovinarji, ki so se ukvarjali s tovrstnimi temami že dolgo prej, preden je to postalo "modna muha", ki so jo posvojili tudi do nedavnega zelo "papeški" ljudje. Ti in taki zgodovinarji se bodo s pisanjem "zamolčane" zgodovine ukvarjali tudi še dolgo potem,

ko bodo prej imenovani odkrili nov kamen modrosti.

Aleksander Žižek

SOL NARODA MED SCILO IN KARIBDO

Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam (Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom), Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, 468 strani.

Bojan Godeša je v svoji doktorski disertaciji (za njeno razširitev in izdajo namreč v pričujočem delu gre) zadel "žebljico na glavico" vsaj dvakrat - prvič z izborom obravnavanega obdobja (čas druge svetovne vojne je namreč uterus vseh podalpskih travm zadnjega obdobja), drugič pa s svojo usmerjenostjo na posebno skupino prebivalstva - intelektualce, upošteva tudi trenutni trend zgodovinarstva. Pri obravnavanju del gre že na prvi pogled za zanimivo (in obenem nujno potrebno) "temeljno literaturo", ki s primerno distanco in potrebno avtoriteto predstavlja nekakšen vodnik in kazipot pri prebiranju najrazličnejše memoarske literature, s katero nas zlasti v zadnjem času osrečujejo številni sopotniki te prevratne dobe (Ljubo Sirc, Ciril Žebot...).

Vojna, ki jo je pisec izbral za časovni okvir svoje pripovedi, predstavlja za zgodovinarja (pa tudi za nekatere druge "človekoslovece" - denimo psihologe in sociologe) pomemben laboratorij, ki neprizanesljivo eksperimentira z mentalitetami, usodami in življenji. Vsak obožen konflikt namreč prisili ljudi k odločitvam, ki jih sicer morda nikoli ne bi sprejeli in jih pahne v situacije, v katerih se v normalnih razmerah nikoli ne bi znašli. Prelomnost tovrstnih odločitev oziroma usodnost konfliktnih situacij sta seveda odvisna od posameznikovega položaja v družbi - bajtarjevo izdajstvo ima posledice zgolj za njegovo neposredno okolico, medtem ko ima lahko izdajstvo cerkvenega vodstva ali univerze splošnonaroden odmev in povzroči nepopravljivo škodo.

Prav za vpliv in usodnost prelomnih odločitev namreč v tej knjigi gre. Po množičnem ubadanju z vlogo tega ali onega sloja proletariata smo končno doživeli celosten prikaz "boja za slovensko inteligencijo" med drugo svetovno vojno. Doslej se je o izobražencih pisalo zgolj na splošno - o njihovem deležu pri vzpostavljanju sistema ljudske oblasti (delovanje OF v Ljubljani, Baza 20, kočevski zbor), o vlogi partizanskih zdravnikov, medtem ko je poskus sinteze "zorel" skoraj pol stoletja.

Godeša začenja svojo pripoved v času pred vojno in nas seznani z glavnimi mejniki pri genezi "slovenske" inteligence (ustanovitve univerze, demokratizacija študija, afirmacija slovenskega jezika, ustanovitve Akademije znanosti in umetnosti), preide nato na posamezne primere stanovskega povezovanja izobražencev (odvetnikov, zdravnikov) in sklene s pojavi grupiranja študentov in intelektualcev na politični osnovi (agresivnost katolicizma in KP med študenti). Zanimivo tezo razvije pri opisu pomena druge svetovne vojne, kar zadeva pri opredeljevanje dotedanjih ideoloških nasprotnikov. Vojno ima za grob poseg od zunaj, za kulminacijo nasprotij, ki bi se (verjetno) brez nje obrusila precej drugače in gotovo manj krvavo.

Naslednje poglavje nam približe predstavi odnos posameznih okupatorjev do slovenskega izobraženstva. Gre v bistvu za ponovitev že znanih dejstev, ki pa jih avtor pospremi z zanimivimi projekcijami - nacistični izgon štajerskih izobražencev (učiteljev, pravnikov) so "domovini vrnjeni Spodnještajerci" gledali precej neprizadeto, zdramilo jih je šele preganjanje duhovnikov in streljanje taleev; Madžari so v začetku udarili po "priseljencih" (izobraženceh iz notranjosti), premišljeno pa so krepili "vendski" element (prekmurščina v bogoslužju, slovstvu) - dovolj, da so spodbudili "madžarizacijo" in množičen odliv študentov na madžarske univerze. Protiutež obema radikalnejšima pristopoma je predstavljala italijanska politika korenčka in palice (podpiranje kulturne izmenjave med romanskim kulturnim epicentrom in Provincio di Lubiana), ki jo je v začetku 1942 (na pobudo vojaških oblasti) nadomestila politika "malega korenčka in velike batine". Ta je kljub vsemu slovenski prestolnici pomagala odigrati vlogo inkubatorja in pribežališča vseh ponižanih, razžaljenih in izgnanih izobražencev.

Vloge duhovščine kot najbolj "ljudskega" sloja inteligence sem se sicer že bežno dotaknil (v štajerskem primeru), zaradi svojega vpliva na občestvo pa si je prav gotovo zaslužila tako temeljito obravnavo, kot ji jo privoščim avtor. Na lestvici narodnoobrambne zavzetosti in slovenstva so bili prav gotovo vodilni štajerski, koroški in prekmurski katoliški duhovniki (protestantski so tam v večini primerov sledili reku "Bogu, kar je božjega, in okupatorju vse ostalo"), ki so svojo pokončnost drago plačali (Frane Puncer...), zdaj tu zdaj tam pa je kolovratila duhovščina ljubljanske škofije, prikrajšana za zvezdo vodnico, kakršno je usoda namenila Štajercem s knezoškofom Tomažičem. Zanimiv je avtorjev prikaz Rožmanovega delovanja med vojno, saj je skušal s pritegnitvijo različnih virov malce omiliti (oboje-stransko) črnobelo slikanje njegovega dela.

Temu orisu "širšega položaja" (okupacijski sistemi)

sledi poglavje o odnosu vseh pomembnejših (domačih) "nosilec dogajanja" (OF/KP ter predvojnih strank in skupin, porojenih iz njih) do izobražencev v času do kapitulacije Italije. Obdobje do 1942 smemo (na obeh straneh) označiti za čas "mehkega pristopa" - v OF deluje upoštevanja vredna kulturniška skupina (kljub sektaštvu KP), odporniško gibanje navezuje stike z nekaterimi eminentami (Jakeem, Župančičem), medtem ko je nasprotni tabor še "odprt" za dotok novih (še neprofiliranih) sil. Streznitev (in zaostritev) se je pripravljala vse leto 1942 - nekaterim so pri opredelitvi "pomagale" brezobzirne (in mnogokrat nepotrebne) vosovske likvidacije in zločini, ki jih je vrh narodnoosvobodilnega gibanja minimaliziral z oznako "vojvodstvo", drugim se je zagabilo paktiranje samozvanih brambovcev z italijanskimi in nemškimi oblastmi proti rdeči nevarnosti. Vedno manj prostora je bilo za tiste, ki so se v Sloveniji ukvarjali s precej razširjenim športom - s čakanjem (na Petrčka, Angleže, Amerikance ali sploh kogarkoli, ki bi namesto njih nesel glavo naprodaj ter pometel s hudobnimi Nemei, ciganskimi Lahoni in ušivimi komunisti, vse v večjo slavo matere Domovine (ta je bila za vse le ena), ajenih štrukljev in orehove potice). Končalo se je obdobje dostojanstvenega salonskega boja za (tako ali drugačno) svobodo - besede so morala zamenjati dejanja. Godeša je v tem delu razprave premogel dovolj kreativnosti (upošteval je široko paleto virov) in nujne "samocenzure" (znal je napisati pregleden in razumljiv povzetek upoštevanega gradiva), da je tudi bralec s skromnim predznanjem omogočen vpogled v razvoj posameznih taborov in formacij (npr. stražarjev in mladev) ter seznanitev z njihovimi ideologi in voditelji (Ehrlich, Tomee). Zanimiva epizoda, ki sklene ta ekskurz je zelo posrečena "avtopsijska" predin medvojnega tiska, ki predstavlja nepreenehljiv barometer tedanje politične klime (zapisi Rude Jurčeca in drugih).

Logična prelomnica, ki ločuje dve obdobji tudi pri odnosu nasprotnih taborov do izobraženstva, je gotovo kapitulacija fašistične Italije - poleg zamenjave gospodarja Ljubljanske pokrajine je prinesla tudi nov veter v oba glavna "domača" tabora. Nemei so v Operacijski eoni jadransko primorje resda tolerirali precej več kot v "svojih" pokrajinah (mislim na Štajersko, Gorenjsko in Koroško) - njihov prihod na mesto "nosilec rimske kulture in umetnosti" pa so bolj levo organizirani rodoljubi vseeno občutili kot precej hudo pomladansko zmrzal. Nove razmere so zlasti prizadele organizacijo OF v Ljubljani, ki je dokončno izgubila svoje središčno mesto v organizaciji odpora. Moto-številnih intelektualcev (zlasti tistih z nerazčiščenimi računi z Nemei - denimo štajerskih in prekmurskih ubežnikov) se je nedvomno glasil "po najkrajši poti v hosjo", za tak podvig nepripravljeni pa so svoj "upor" malec omejili. Nemška oku-

pacija je sčasoma nedvomno ravno zaradi svoje "mehkobe" pomenila za osrednjo Slovenijo novo gorje - formacija, ki je Nemei na Gorenjskem in Štajerskem niti v sanjah ne bi prenašali, se je v nekdanji Ljubljanski pokrajini začela z nemškim orožjem, opremo, margarino in marmelado ogorčeno boriti proti komunistom in njim samim (še dobro, da tega takrat niso vedeli, bili bi namreč zelo žalostni). Vseeno je tako očitna polarizacija razmer dosegla vsaj nekaj - na eni strani je postalo očitno paktiranje z okupatorji le prehud zalogaj za tiste, ki niso šli v odpor "zgolj" zaradi nelagodja do komunistov, na drugi strani pa je bilo v narodnoosvobodilnem gibanju konec obzirnosti "prve poročne noči" do izobraženstva v lastnih vrstah: preverjeni kadri so morali biti najprej "ideološko" zreli in šele nato tudi strokovno sposobni. Številne izobražence v odporiškem gibanju so uskladiščili v razne forume (komisije, znanstveni inštitut - ta je vsaj deloval, čeprav "delodajalci" njegovih izsledkov niso pretirano uporabljali), kjer so bili 24 ur dnevno na voljo (v marketinške namene) in pod nadzorom, napočilo pa je tudi obdobje "vistosmerjanja" (Gleichschaltung). Na obeh straneh se je torej odnos do izobraženstva znatno spremenil - posiljevanja z rdečimi obzorji ali pa kreativnega sodelovanja v raznih "zbornikih Zimske pomoči" so bili deležni večina vsi opazni izobraženci in intelektualci tistega časa, nekatere je doletel celo obojen blagoslov (sicer pa dopisni partizan Župančič ni samo s to (oefarsko požegnano) gesto dopolnil priljubljenega Švejkovega stavka "To vojno bomo dobili - ni važno, na kateri strani").

Slovensko izobraženstvo je vseskozi (tudi med vojno) delilo usodo celotnega slovenskega naroda. Ostrcije zahteve, ki so jih vse sprte strani postavljale pred ta sloj, so rezultat neznanske moči duha, pisane besede in moralne avtoritete, ki jo je Slovencem vseskozi videl v izobražencu, s katerim se je srečeval zgolj priložnostno (ob opravkih na sodišču, v državnih uradih) ali pa v tistem, ki je posegal v njegovo najintimnejšo človeško sfero (kot duhovnik, zdravnik) in živel v njegovem okolju ter z njim delil dobro in slabo.

Prav ta motiv je pri boju za "sol naroda" vodil takočne kot druge - vsi tabori so si (poleg ostalih) zlasti prizadevali pridobiti podporo med izobraženci, ki so jih pogosto brezobzirno (zlo)rabili kot magnet, ki naj na njihovo stran pritegne omahljivec in legitimira cilje, za katere so se borili. Intelektualci so (tudi) v tej prevratni dobi zgolj orodje in sredstvo prestiža, ki ga je treba diskretno "utišati", ko se polasti oblasti - razmišljajoči so namreč lahko nevarni, saj zmorcijo zascjati dvom in prepresti z razpokami še tako učinkovit Sistem.

Naslov mojega razmišljanja o knjigi se braleu potem, ko se z avtorjem sprhodi skozi štiriletno obdobje slovenske zgodovine, zazdi kar primeren opis za tisto, kar se je slovenskemu izobraženstvu (in Slovencem nasploh) dogajalo med drugo svetovno vojno - grenkoba, ki se človeka polasti ob razmišljanju o tovrstnih zapisih, pa je sveda prej posledica današnjih razmer, kot pa doživčtega svetobolja nad dogodki izpred petdesetih let.

Ob koncu velja zapisati, da je delo Bojana Godčše dragocen in ne ravno majhen prispevek k odstiranju tancic s preteklosti, ki se po slovenski pomladi kot močvirska meglica plazi čez deželo in pritiska na komaj vzbrstelo popje slovenske prihodnosti.

Upam si trditi, da bo knjiga deležna dobronamernih (in "dobronamernih") kritik z obeh bregov, kar je po moje najboljši dokaz za dobro opravljeno zgodovinarjevo delo. Edino zamero je mogoče nasloviti na (tehnično) izvedbo knjige, ki ji manjka "podobic" (nekaj fotografij slovenskih izobražencev s te in one strani - kakšen Jakac, Balantič, Kocbek, Lampret ob nosilih, Kajuh, Ehrlich, Žebot, mogoče stran iz Zbornika zimske pomoči, škofovo pastirsko pismo...), zaradi česar sicer izredno vščena knjiga (oblikovanje, znanstveni aparat, viri, osebno kazalo) brez potrebe izgubi nekaj privlačnosti. (Glade podobičarstva s(m)o pa zgodovinarji itak malec sramežljivi in ne znamo/nočemo "positnariti" niti tedaj, ko naše delo "posvoji" tako ugledna založba kot je CZ.)

Aleksander Žižek

O ČASIH TOVARN ZA OBLIKOVANJE ČLOVEKA IN NJEGOVE DUŠE

Aleš Gabrič, Socialistična kulturna revolucija, Slovenska kulturna politika 1953-1962, Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, 369 strani.

Ko si je Partija že ustvarila politični in gospodarski monopol, prvega v Sloveniji kmalu po vojni in drugega po nacionalizacijah, je bila pglavilni še nrečen problem kultura. Zakonodajno so jo začeli urejati nekaj let za politično in gospodarsko sfero. Jasno razpčljana rdeča nit Gabričeve knjige nas podrobneje scznaja z odnosom oblasti do umetnosti in znanosti v burnem desetletju slovenske (pol)preteklosti. Ustrezno